

Трансформація поняття “соціалізація” та її механізмів в історичному аспекті

У статті розглянуто процес трансформації поняття “соціалізація” і сутність як самого процесу, так і його механізмів залежно від типу особистості на різних історичних етапах. Вивчено погляди різних авторів на розуміння сутності соціалізації.

Ключові слова: соціалізація, соціальна адаптація, індивідуалізація, соціально-психологічна інтеграція, ідентифікація.

В статтє рассмотрен процесс трансформации понятия “социализация” и сущность как самого процесса, так и его механизмов в зависимости от типа личности на разных исторических этапах. Изучены взгляды различных авторов на понимание сущности социализации.

Ключевые слова: социализация, социальная адаптация, индивидуализация, социально-психологическая интеграция, идентификация.

Постановка проблеми. Соціалізація є винятково потужною силою. Прагнення до конформізму скоріше правило, ніж виключення. Це пояснюється двома причинами: обмеженими біологічними можливостями людини й заборонами, обумовленими культурою. Оскільки будь-яка культура обирає лише певні зразки поведінки з безлічі можливих, вона теж обмежує соціалізацію, частково використовуючи біологічні можливості людини.

Відсутність однаковості в поведінці показує, що за своєю сутністю соціалізація – двосторонній, різноспрямований процес. Відбувається взаємовплив між біологічними факторами і культурою, а також між тим, хто здійснює соціалізацію, і тим, хто піддається соціалізації.

Соціалізація людини відбувається за допомогою широкого набору універсальних засобів, зміст яких є специфічним для того або іншого суспільства, соціального прошарку, віку людини. До них можна віднести: способи вигодовування дитини і догляду за нею; побутові й гігієнічні вміння, що формуються у людини; продукти матеріальної культури, що її оточують; елементи духовної культури (від колискових пісень і казок до скульптур); стиль і зміст спілкування, а також методи заохочення і покарання в родині, у групах однолітків, у виховних та інших організаціях,

що соціалізують; послідовне залучення людини до численних видів і типів відносин в основних сферах її життєдіяльності – спілкуванні, грі, пізнанні, предметно-практичній і духовно-практичній діяльності, спорті, а також у сімейній, професійній, суспільній, релігійній сферах.

Кожне суспільство, держава, соціальна група (велика або мала) виробляють у своїй історії набір позитивних і негативних формальних і неформальних санкцій – способів навіювання і переконання, приписів і заборон, заходів примусу і тиску аж до застосування фізичного насильства, способів вираження визнання, отримання знаків відмінності, нагород. За допомогою цих способів і заходів поведінка людини і цілих груп людей приводиться у відповідність із прийнятими в певній культурі зразками, нормами, цінностями.

Аналіз досліджень і публікацій. В основу розгляду людини як суб'єкта соціалізації лягли концепції американських учених Ч.Лантухі, У. Томаса і Ф. Знанецького, Дж. Г. Міда.

Чарльз Лантухі, автор теорії “дзеркального Я” і теорії малих груп, вважав, що індивідуальне Я здобуває соціальну якість у комунікаціях, у міжособистісному спілкуванні усередині первинної групи (родини, групи однолітків, сусідської групи), тобто в процесі взаємодії індивідуальних і групових суб'єктів [5].

Уільям Томас і Флоріан Знанецький висунули положення про те, що соціальні явища і процеси необхідно розглядати як результат свідомої діяльності людей, що, вивчаючи ті або інші соціальні ситуації, необхідно враховувати не тільки соціальні обставини, але і точку зору індивідів, включених у ці ситуації, тобто розглядати їх як суб'єктів соціального життя.

Джордж Герберт Мід, розробляючи напрямок, що одержав назву символічного інтеракціонізму, центральним поняттям соціальної психології вважав “міжіндивідуальну взаємодію”. Сукупність процесів взаємодії, за Мідом, формує суспільство і соціального індивіда. З одного боку, багатство і своєрідність наявних у тієї або іншої людини індивідуальних Я-реакцій і способів дій залежать від розмаїтості і широти систем взаємодії, у яких Я бере участь, а з іншого боку – соціальний індивід є джерелом руху і розвитку суспільства.

Ідеї Ч. Лантухі, У. Томаса, Ф. Знанецького і Дж. Г. Міда вплинули на вивчення людини як суб'єкта соціалізації, на розробку концепцій соціалізації в руслі суб'єкт-суб'єктного підходу.

Еміль Дюркгейм, розглядаючи процес соціалізації, вважав, що провідна роль у ньому належить суспільству, і саме воно є суб'єктом соціалізації. “Суспільство, – писав він, – може вижити

тільки тоді, коли між його членами існує значний ступінь однорідності”. Тому воно прагне сформувати людину “за своїм зразком”, тобто, затверджуючи пріоритет суспільства в процесі соціалізації людини, Е. Дюркгейм розглядав останню як об’єкт впливів суспільства, що соціалізує [2; 3].

Погляди Е. Дюркгейма багато в чому стали підставою для розробленої Талкоттом Парсонсом розгорнутої соціологічної теорії функціонування суспільства, що містить в тому числі і процеси інтеграції людини до соціальної системи.

Т. Парсонс визначав соціалізацію як “інтерналізацію культури суспільства, у якому дитина народилася”, як “засвоєння реквізиту орієнтації для задовільного функціонування в ролі”. Універсальне завдання соціалізації – сформувати в “новачків, що вступають у суспільство”, як мінімум, почуття лояльності і, як максимум, почуття відданості системі. Відповідно до його поглядів, людина “вбирає” у себе загальні цінності в процесі спілкування із “значимими іншими”. У результаті цього дотримання загально-прийнятих нормативних стандартів стає частиною її мотиваційної структури, її потребою.

Теорії Е. Дюркгейма і Т. Парсонса вплинули і продовжують впливати на багатьох дослідників соціалізації. Дотепер багато хто з них розглядає людину лише як об’єкт соціалізації, а її саму як суб’єкт-об’єктний процес (де суб’єктом виступає суспільство або його складові). У концентрованому вигляді цей підхід представлений у типовому визначенні соціалізації, даному в Міжнародному словнику педагогічних термінів (Г. Терри Пейдж, Дж. Б. Томас, Алан Р. Маршалл): “Соціалізація – це процес засвоєння ролей і очікуваної поведінки у відносинах з родиною й суспільством і розвитку задовільних зв’язків з іншими людьми” [1].

Метою статті є розгляд поняття “соціалізація” та її механізмів в роботах різних авторів.

Основні матеріали дослідження, обґрунтування отриманих наукових результатів. Кожна людина, особливо в дитинстві, отрочтві й юності, є об’єктом соціалізації. Про це свідчить те, що зміст процесу соціалізації визначається зацікавленістю суспільства в тому, щоб людина успішно опанувала ролі чоловіка або жінки (статеворольова соціалізація), створила міцну родину (сімейна соціалізація), могла і хотіла б компетентно брати участь у соціальному й економічному житті (професійна соціалізація), була законослухняним громадянином (політична соціалізація) тощо.

Вимоги до людини в тому або іншому аспекті соціалізації пред’являє не тільки суспільство в цілому, але і конкретні групи й

організації. Особливості і функції тих або інших груп і організацій обумовлюють специфічний і неідентичний характер цих вимог. Зміст же вимог залежить від віку і соціального статусу людини, до якої вони пред'являються.

У 1887 р. американський соціолог Ф. Гідденс вжив у своїй книзі “Теорія соціалізації” термін “соціалізація”. Говорячи про соціалізацію, майже завжди мають на увазі розвиток людини в дитинстві, отрочстві і юності. Тільки в останні десятиліття вивчення соціалізації перейшло з дитинства на зрілість і навіть старість.

Це розуміння сутності соціалізації справедливе в рамках суб'єкт-суб'єктного підходу, в якому соціалізація трактується тільки як адаптація людини в суспільстві, як процес і результат перетворення індивіда на соціальну істоту.

На підставі суб'єкт-суб'єктного підходу соціалізацію можна пояснити як розвиток людини в процесі засвоєння і відтворення культури. Сутність соціалізації – це єдність пристосування і відокремлення людини в умовах конкретного етносу.

Пристосування (соціальна адаптація) – процес і результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища (Ж. Піаже, Р. Мертон). Адаптація має на увазі узгодження вимог і очікувань суспільства стосовно людини з її настановами і соціальною поведінкою; узгодження самооцінок, тобто самоаналіз і домагання людини з її можливостями і реаліями соціального середовища. Отже, адаптація – це процес і результат перетворення індивіда на соціальну істоту.

Відокремлення – процес автономізації людини в суспільстві.

Зі сказаного випливає, що в процесі соціалізації закладено внутрішній конфлікт між ступенем адаптації людини до суспільства і ступенем відокремлення її у суспільстві, який до кінця розв'язати не можна. Інакше кажучи, ефективна соціалізація припускає певний баланс адаптації й відокремлення [4].

Людина стає повноцінним членом суспільства, будучи не тільки об'єктом, але й, що важливіше, суб'єктом соціалізації, що засвоює соціальні норми і культурні цінності, виявляючи активність, саморозвиваючись і самореалізуючись у суспільстві.

Деякі соціологи стверджують, що зміна процесу соціалізації в дорослому віці пояснюється тим, що переживання і кризи в житті дорослих і дітей різні. Такий підхід названий адаптивістським: життя дорослих розглядається як ряд очікуваних і несподіваних криз, які необхідно осмислити і перебороти.

Джон Клаузен відзначив низку критичних моментів у житті дорослих. Дорослі повинні вибрати професію, витримати пов'я-

заний із цим стрес, змушені балансувати між вимогами, що пропонуються їм на роботі й у родині. Їм також доводиться переборювати так звану “кризу сорокарічних”, коли людині здається, що життя втрачає колишній зміст, робота стає нудною, а родина нагадує “спустіле гніздо”. Час настання цієї кризи значно варіює в різних людей. Вона може вибухнути, коли діти залишають рідний будинок, а також у зв’язку із виходом на пенсію. Криза може проявлятися по-різному: люди почувають глибоку тривогу від усвідомлення наступаючої старості, відчують страх смерті або запекло прагнуть знову відчутти себе молодими.

Психолог Роджер Гоулд запропонував теорію, що значно відрізняється від розглянутих. Він вважає, що соціалізація дорослих не є продовженням соціалізації дітей; вона являє собою процес подолання психологічних тенденцій, що склалися в дитинстві. Хоча Р. Гоулд поділяє точку зору З. Фрейда про те, що травми, перенесені в дитинстві, впливають на формування особистості, він вважає, що можливе їхнє часткове подолання. Дорослі люди шляхом міркувань і спостережень можуть усвідомити, що деякі поняття, засвоєні ними у дитинстві, не відповідають дійсності, що батьки далекі від досконалості і не всемогутні, що навколишньому світу немає справи до їхніх бажань і страхів (хоча в дитинстві вони думали навпаки), нарешті, що не обов’язково підкорятися авторитетам. Р. Гоулд стверджує, що успішна соціалізація дорослих пов’язана із поступовим подоланням дитячої впевненості у всемогутності авторитетних осіб і у тому, що інші зобов’язані піклуватися про твої потреби. У результаті формуються більш реалістичні переконання з розумною мірою недовіри до авторитетів і розумінням, що люди мають як достоїнства, так і недоліки. Позбувшись дитячих міфів, люди стають більш терплячими, щедрішими і добрішими. В остаточному підсумку особистість знаходить значно більшу волю [9; 10].

Суб’єктом соціалізації людина стає об’єктивно, тому що упродовж усього життя на кожному віковому етапі перед нею постають завдання, для вирішення яких вона більш-менш усвідомлено, а частіше неусвідомлено, ставить перед собою відповідні цілі, тобто проявляє свої суб’єктивність (позицію) і суб’єктивність (індивідуальну своєрідність).

Соціалізація людини у взаємодії з різними факторами й агентами відбувається за допомогою низки механізмів. Існують різні підходи до розгляду механізмів соціалізації. Так, французький соціальний психолог Габріель Тард вважав основним з них наслідування. Американський учений Урі Бронфенбренер

механізмом соціалізації вважає прогресивну взаємну акомодацию (здатність до пристосування) між активною зростаючою людською істотою й умовами її життя, що змінюються [1]. В. Мухіна розглядає як механізми соціалізації ідентифікацію і відокремлення особистості, а А. Петровський – закономірну зміну фаз адаптації, індивідуалізації й інтеграції в процесі розвитку особистості. Узагальнюючи наявні дані з точки зору педагогіки, можна виділити кілька універсальних механізмів соціалізації, які необхідно враховувати і частково використовувати в процесі виховання людини на різних вікових етапах [6].

До психологічних і соціально-психологічних механізмів соціалізації можна віднести такі:

- імпринтинг – фіксування людиною на рецепторному й підсвідомому рівнях особливостей життєво важливих об'єктів, що впливають на нього. Імпринтинг відбувається переважно в дитячому віці. Однак і на більш пізніх вікових етапах можливе збереження будь-яких образів, відчуттів тощо;
- екзистенційний тиск – оволодіння мовою і неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки, обов'язкових у процесі взаємодії зі значимими особами;
- наслідування – слідувати якомусь прикладу, зразку. У цьому випадку – один із шляхів довільного, а найчастіше мимовільного засвоєння людиною соціального досвіду;
- ідентифікація – процес неусвідомлюваного ототожнення людиною себе з іншою людиною, групою, зразком;
- рефлексія – внутрішній діалог, у якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті або інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, родині, обеднанню однопітків, значимим особам і т. ін. Рефлексія може являти собою внутрішній діалог декількох видів: між різними Я людини, з реальними або вигаданими особами й ін. За допомогою рефлексії людина може формуватися і змінюватися в результаті усвідомлення і переживання нею тієї реальності, у якій вона живе, свого місця в цій реальності й себе самої.

До соціально-педагогічних механізмів соціалізації належать: традиційний, інституціональний, стилізований, міжособистісний.

Традиційний механізм соціалізації (стихійної) являє собою засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, які характерні для її родини і найближчого оточення

(сусідського, приятельського й ін.). Це засвоєння відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою збереження, некритичного сприйняття пануючих стереотипів. Ефективність традиційного механізму досить рельєфно проявляється тоді, коли людина знає, “як треба”, “що треба”, але це її знання суперечить традиціям найближчого оточення. У такому випадку виявляється правим французький мислитель ХVІ в. Мішель Монтень, що писав: “...Ми можемо скільки завгодно повторювати своє, а звичай і загальноприйняті життєві правила тягнуть нас за собою” [8]. Крім того, ефективність традиційного механізму проявляється в тому, що ті або інші елементи соціального досвіду, засвоєні, наприклад, у дитинстві, але згодом непотрібні або блоковані в силу умов життя, що змінилися, можуть з’явитися у поведінці людини при черговій зміні життєвих умов або на наступних вікових етапах.

Інституціональний механізм соціалізації функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства і різних організацій як спеціально створених для її соціалізації, так і реалізуючих функції, що соціалізують, паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, суспільні, клубні й інші структури, а також засоби масової комунікації). У процесі взаємодії людини з різними інститутами й організаціями відбувається нагромадження нею відповідних знань і досвіду соціально схвалюваної поведінки, а також досвіду імітації соціально схвалюваної поведінки і конфліктного або безконфліктного уникання виконання соціальних норм.

Засоби масової комунікації як соціальний інститут (друковані інформаційні джерела, радіо, кіно, телебачення) впливають на соціалізацію людини не тільки за допомогою трансляції певної інформації, але й через подання певних зразків поведінки героїв книг, кінофільмів, телепередач. Люди відповідно до вікових й індивідуальних особливостей схильні ідентифікувати себе з тими або іншими героями, сприймаючи при цьому властиві їм зразки поведінки, стиль життя й т. ін.

Стилізований механізм соціалізації діє в рамках певної субкультури. Під субкультурою розуміється комплекс морально-психологічних рис і поведінкових проявів, типових для людей певного віку або певного професійного або культурного прошарку, що у цілому створює певний стиль життя і мислення тієї або іншої вікової, професійної або соціальної групи. Але субкультура впливає на соціалізацію людини остільки й тою мірою, оскільки і якою мірою групи людей, що є її носіями (однолітки, колеги й ін.), є референтними (значимими) для неї.

Міжособистісний механізм соціалізації функціонує в процесі взаємодії людини із суб'єктивно значимими для неї особами. У його основі лежить психологічний механізм міжособистісного переносу завдяки емпатії, ідентифікації й т.ін. Значимими особами можуть бути батьки, будь-який шанований дорослий, приятель-одноліток своєї або протилежної статі й ін. Значимі особи можуть бути членами тих або інших організацій і груп, з якими людина взаємодіє, а якщо це однолітки, то вони можуть бути і носіями вікової субкультури. Але нерідкі випадки, коли спілкування зі значимими особами в групах і організаціях може впливати на людину не ідентично тому, як впливає на неї сама група або організація. Тому доцільно виділяти міжособистісний механізм соціалізації як специфічний.

Соціалізація людини, а особливо дітей, підлітків, юнаків відбувається за допомогою всіх названих вище механізмів. Однак у різних статево-вікових і соціально-культурних груп, у конкретних людей співвідношення ролі механізмів соціалізації різне. В умовах села, малого міста, селища, а також у малоосвічених родинах у великих містах суттєву роль може відігравати традиційний механізм. В умовах великого міста особливо явно діють інституціональний і стилізований механізми. Для людей інтровертизованого типу (тобто звернених усередину себе, зайво тривожних, самокритичних) найважливішим може стати рефлексивний механізм. Ті або інші механізми відіграють різну роль у тих або інших аспектах соціалізації. Так, якщо мова йде про сферу дозвілля, про слідування моді, то провідним часто є стилізований механізм, а стиль життя нерідко формується за допомогою традиційного механізму [6].

Людина не залишається пасивною у процесі соціалізації (і стихійної, і спрямовуючої, і відносно соціально контрольованої). Вона проявляє певну активність не тільки як суб'єкт соціалізації, але й як об'єкт і навіть жертва.

У кожній із цих іпостасей вона може відчутти або усвідомити необхідність або бажання змінити що-небудь у собі для того, щоб:

- більшою мірою відповідати очікуванням і вимогам соціуму, як позитивним, так і негативним (в іпостасі об'єкта);
- протистояти тією чи іншою мірою вимогам соціуму, ефективніше вирішувати виникаючі в її житті проблеми, вікові завдання, що постають перед нею (в іпостасі суб'єкта);
- уникнути або перебороти ті або інші небезпеки, не стати жертвою тих або інших несприятливих умов і обставин соціалізації;

- у більшому або меншому ступені наблизити свій образ “уявлюваного Я” (якою людиною бачить себе в даний період часу) до образу “бажаного Я” (якою вона хотіла би себе бачити).

Тобто в процесі соціалізації людина так чи інакше самозмінюється.

Самозміна – це процес і результат більш-менш усвідомлених, цілеспрямованих і успішних зусиль людини, спрямованих на те, щоб стати іншим (рідше – повністю, як правило, – частково).

Зусилля можуть бути спрямовані на зміну: своїх зовнішності і фізичних якостей; особистісних властивостей; інтелектуальної, вольової, потребнісної, експресивної, духовної, соціальної сфер (знань, умінь, цінностей, установок й ін.); поведінкових сценаріїв; образу і стилю життя; ставлення до себе (самооцінки), відносин із собою (самоповаги, самоприйняття), відносин зі світом (світосприйняття, світобачення – картини світу), відношення до світу (аспектів і способів самореалізації й самоствердження) [7].

Самозміна може мати просоціальний, асоціальний і антисоціальний вектори. Самозміна може мати характер: самовдосконалення, розвитку, перетворення наявних задатків, рис, знань і т.ін.; самопобудови, формування бажаних людині властивостей; саморуйнування фізичних, духовних, особистісних, соціальних властивостей (результат – алкоголізм, наркоманія; фізична, духовна, соціальна деградація).

Від того, як відбувається ця взаємодія в стихійній, спрямовуючій і відносно соціально контрольованій соціалізації, багато в чому залежить самозміна людини протягом життя й у цілому – її соціалізованість.

Висновки. Людина є безпосереднім учасником суспільних подій. Соціальна педагогіка вивчає головним чином початок розвитку людини, тобто дитинство, отрочество, юність. Адже саме в ці періоди життя людей відбуваються внутрішні процеси, які накладають відбиток на все життя. Суспільство зацікавлене, щоб людина стала чоловіком або жінкою, створила міцну родину, змогла гідно брати участь у соціальному й економічному житті. Людина стає суб’єктом соціалізації об’єктивно, тому що протягом усього свого життя на кожному віковому етапі перед нею постають усе нові соціально-психологічні завдання, для вирішення яких вона більш-менш усвідомлено, а частіше неусвідомлено, ставить перед собою відповідні цілі, тобто виявляє свої суб’єктивність (позицію) і суб’єктивність (індивідуальну своєрідність).

Від людини відповідно до її вікових можливостей чекають залучення до певного рівня суспільної культури, володіння деякою

сумою знань, умінь, навичок, певного рівня сформованості цінностей.

Залежно від того, на якому етапі життя перебуває людина, перед нею з'являються нові завдання: її участь у родині, виробничо-економічній діяльності й т. ін.

Соціально-психологічне завдання – це становлення само-свідомості особистості, її самовизначення в актуальному житті і на перспективу, самореалізація і самоствердження, які на кожному віковому етапі мають специфічний зміст.

Список використаних джерел

1. Американская социологическая мысль : [тексты] / Под ред В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 263 с.
2. Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – Киев-Харьков, 1899.
3. Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, назначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., состав., послесл., прим. А.Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
4. Общетеоретические проблемы социологии. Социология сегодня: проблемы и перспективы / Р. К. Мертон, Л. Брум, Л. С. Коттрелл (ред.). – М. : Прогресс, 1965. – С. 25-67.
5. Лантухи Ч. Человеческая природа и социальный порядок / Чарльз Лантухи. – СПб : Идея-Пресс, 2001.
6. Мухіна В. С. Вікова психологія / В. С. Мухіна. – К.: Академія, 1999. – 456 с.
7. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.
8. Социология : Учебник / Под ред. проф. Ю. Г. Волкова. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Гардарики, 2003. – 512 с.
9. Brim O.GJr. Socialization through the life circle / Brim O.GJr. & Wheeler S. eds. Socialization after childhood: Two essays. – N-Y. : John Wiley, 1966.
10. Gould R. Transformations: Growth and change in adult life / Gould R. – N-Y. : Simon & Schuster, 1978.

In article is considered process to transformations of the notion to socializations and essence both most process, and its mechanisms depending on type of the personalities on different history stage. The studied glances of the different authors on understanding of essence to socializations.

Key words: socialization, social adaptation, individualization, social-psychology integration, authentication.

Отримано: 18.01.2010